

Bogusław Sawicki • Agata Kobyłka

OCENA RUCHU TURYSTYCZNEGO W PARKU KRAJOBRAZOWYM PUSZCZY KNYSZYŃSKIEJ

Bogusław Sawicki, prof. dr hab. – Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

Agata Kobyłka, mgr – Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

adres korespondencyjny:

Katedra Turystyki i Rekreacji

ul. Akademicka 15, 20-950 Lublin

e-mail: boguslaw.sawicki@up.lublin.pl

RATING OF TOURISTIC TRAFFIC IN KNYSZYN FOREST LANDSCAPE PARK

SUMMARY: Researches on tourist traffic in landscape parks is very important, due to the level conservation level of the areas, and because of the educational and recreational functions accessible to the society, especially to the young people. The elaboration presents a qualitative and quantitative study of touristic traffic in Knyszyn Forest Landscape Park, between 1989-2010. The analysis of the data shows that this protected area was visited by 72 989 tourists over 22 years. Generally the number of visitors there is rising, and the largest group of the visitors are children. It has been noted, that there is a big quantitative variation between respective sociological segments of tourists. It follows a need to deepen research, standardize methodology of the research on tourist traffic in landscape parks.

KEYWORDS: tourist traffic, protected areas, Knyszyn Forest

Wstęp

Obszary prawnie chronione, w tym parki narodowe i krajobrazowe, posiadają wybitne znaczenie dla turystyki i rekreacji ze względu na to, że formy te tworzą się na terenach o wybitnych walorach przyrodniczych, kulturowych oraz historycznych¹. Warto podkreślić fakt prawnie dozwolonego gospodarowania w parkach krajobrazowych (art. 16 pkt. 6 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody²), co czyni je szczególnie dostępnymi do turystycznego wykorzystania. Właśnie dlatego na tych terenach możliwa jest zarówno rekreacja, jak też różnorodne procesy edukacyjne niezwykle ważne dla młodego pokolenia, co przyczynia się do budowy trwałej więzi emocjonalnej z naturą, rozwijania zainteresowań wzbogacających wiedzę i ukierunkowuje osobowość na działania proekologiczne³.

Warto podkreślić, że parki krajobrazowe ze względu na wielkie obszary, jakie zajmują, pełnią ogromną rolę w kształtowaniu krajobrazu traktowanego jako przestrzenny układ ekologiczny⁴. Nie można również nie docenić roli obszarów chronionych, jaką powinny pełnić w rozwoju zrównoważonym i dywersyfikacji ekonomicznej obszarów wiejskich⁵. Omawiane formy powinny znajdować się w centrum zainteresowania lokalnych samorządów terytorialnych⁶. Zdecydowanym poparciem powyższej tezy jest zapis z „Deklaracji z Rio w sprawie środowiska i rozwoju” przyjętej na Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” w Rio de Janeiro w 1992 roku: „Istoty ludzkie stanowią centrum zainteresowania w procesie zrównoważonego rozwoju. Mają prawo do zdrowego oraz twórczego życia w harmonii z przyrodą” (zasada nr 1)⁷.

Wobec zadań, jakie mają pełnić parki krajobrazowe wypada także podkreślić negatywny wpływ ruchu turystycznego na przekształcenia krajobrazowe oraz ochronę walorów przyrodniczych i kulturowych⁸. Jednocześnie należy zazna-

¹ M. Walczak i in. (red.), *Obszary chronione w Polsce*, Warszawa 2001.

² Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

³ E. Błaszczak, A. Dłużewska, *Edukacja ekologiczna zielonych szkół na obszarach chronionych oraz jej rola w kształtowaniu postaw ekologicznych*, w: B. Sawicki, M. Harasimiuk (red.), *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, Lublin 2014, s. 52.

B. Sawicki, *Perspektywy rozwoju elementów edukacji i wychowania młodzieży licealnej w agroturystyce i sylwanoturystyce*, w: Sikora J. (red.), *Turystyka wiejska a edukacja*, Poznań 2007, s. 83; B. Sawicki, *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i rekreacji w opinii mieszkańców Lubelszczyzny*, „Zeszyty Naukowe Almamer” nr 4 (73) 2014, s. 42.

⁴ T.J. Chmielewski, *Systemy krajobrazowe. Struktura-funkcjonowanie-planowanie*, Warszawa 2013, s. 304; A. Rychling, J. Solon, *Ekologia krajobrazu*, Warszawa 2011, s. 348.

⁵ T. Lamorski, *Turystyka zrównoważona czy zrównoważony rozwój turystyki na obszarach chronionych?*, w: Z. Wnuk, M. Ziąja (red.), *Turystyka na obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007, s. 242.

⁶ R. Pawlusiński, *Samorząd lokalny a rozwój turystyki. Przykład gmin Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, Kraków 2005, s. 87.

⁷ B. Sawicki, *Agroturystyka w aktywizacji obszarów wiejskich*, Lublin 2007, s. 24-25; H. Podędworna, P. Ruskowski, *Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce*, Warszawa 2008, s. 37.

⁸ M. Chojnacka, A. Wilkaniec, *Wpływ ruchu turystycznego na przekształcenia krajobrazu obszaru chronionego na przykładzie Lednickiego Parku Krajobrazowego*, w: A. Richling (red.), *Krajobrazy*

czyć, że w literaturze niewiele jest opracowań dotyczących ruchu turystycznego w parkach krajobrazowych z uwagi na ich ogólną dostępność i brak biletów wstępu. Niniejsze opracowanie powinno leżeć w strefie zainteresowania osób oraz instytucji związanych z ich funkcjonowaniem.

Celem niniejszego opracowania jest ocena ilościowa oraz jakościowa ruchu turystycznego w Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej.

Metodologia badań

W opracowaniu wykorzystano udostępnione przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej zestawienie liczby turystów w latach 1989-2010. W tym okresie wyodrębniano następujące segmenty rynku turystycznego:

- cudzoziemcy – turyści zagraniczni bez podziału na grupy,
- dzieci – grupy szkolne zorganizowane i pojedyncze osoby z legitymacją szkolną,
- nauczyciele – turyści krajowi posiadający legitymację nauczycielską, opiekunowie grup,
- studenci – osoby posiadające legitymację studencką,
- turyści indywidualni,
- inni dorośli – grupy zorganizowane.

Wyniki badań analizowano statystycznie wykorzystując program STATISTICA 10. Obliczenia statystyczne wykonano w następującym zakresie:

- średnia \pm odchylenie standardowe,
- mediana,
- współczynnik zmienności,
- współczynnik asymetrii (skośności),
- współczynnik korelacji.

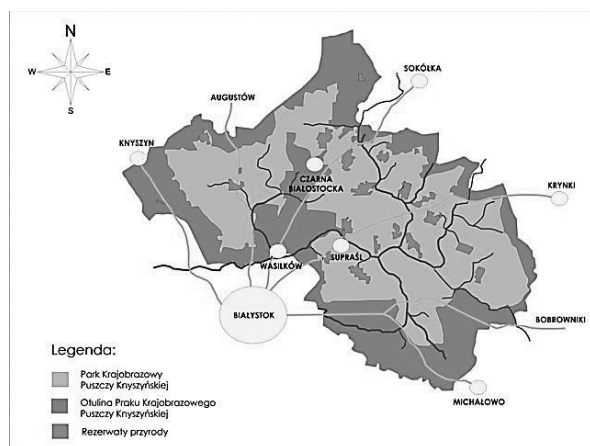
Charakterystyka obszaru badań

Puszcza Knyszyńska jest tylko niewielką częścią obszaru, jaki pozostał po zwartym kompleksie leśnym na pograniczu Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, który pod koniec XV wieku składał się z Puszczy Grodzieńskiej, Knyszyńskiej i Błudowskiej. Na tym terenie odcisnęły swoje piętno wpływy polskie, ruskie, litewskie, jaćwieskie i krzyżackie, stąd walory kulturowe tego obszaru są niepowtarzalne.

rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXVII, Warszawa-Biała Podlaska 2010, s. 85; J. Skłodowski, *Zmiany w siedliskach leśnych powodowane przez turystykę i rekreację*, w: J. Ozimek (red.), *Turystyka i rekreacja na obszarach nieurbanizowanych*, Warszawa 2011, s. 145; B. Ważyński, *Urządzanie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji*, Poznań 1997, s. 97.

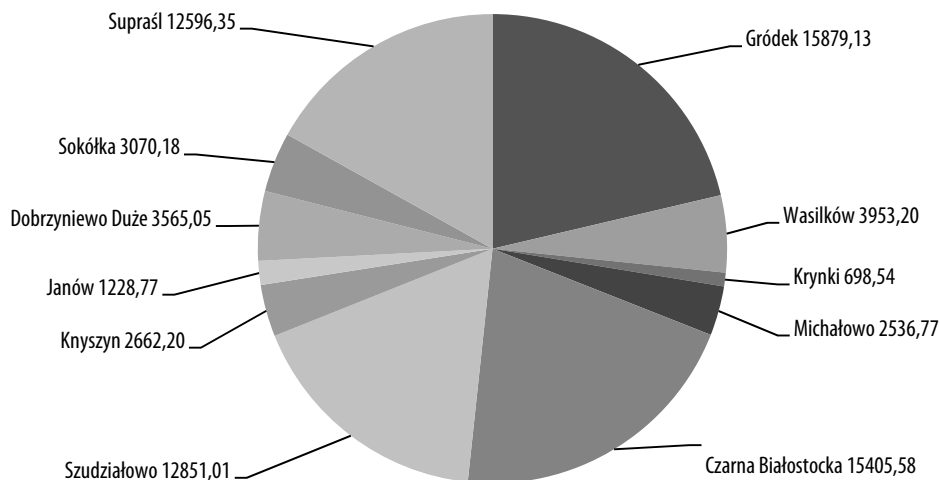
Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej utworzono w maju 1988 roku i nadano mu imię prof. Witolda Sławińskiego, który był znanym biologiem i krajoznawcą. Jest to jeden z największych w kraju parków krajobrazowych (rysunek 1).

Rysunek 1
Zarys Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej

Źródło: http://www.pkp.k.wrotapodlasia.pl/pl/o_parku/srodowisko_1.htm [13-11-2015].

Rysunek 2
Powierzchnia gmin znajdujących się w obrębie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej [ha]

Źródło: www.pkp.k.wrotapodlasia.pl [13-11-2015].

Park leży w województwie podlaskim na terenie jedenastu gmin (rysunek 2), a celem ochrony jest najlepiej zachowany w Polsce kompleks leśny wraz z rzekami, źródłami, połodowcową rzeźbą terenu oraz walorami kulturowymi i historycznymi. Powierzchnia Parku zajmuje 74 447 ha, a jego strefa ochronna (otulina) 52 255 ha. Jest to park typowo leśny, ponieważ lasy zajmują 85% powierzchni, a pozostałe 15% to łąki, pola, wody i obszary zabudowane.

W omawianym parku zwrócono szczególną uwagę na tworzenie rezerwatów przyrody (obecnie jest ich 21) i stref ochronnych wokół gniazd ptaków drapieżnych, jak również wyznaczanie pomników przyrody (157), lasów ochronnych i drzewostanów nasiennych. Obecnie średni wiek drzewostanu w puszczy stanowi 50-60 lat. Na terenie Parku jest wiele zabytków architektury i urbanistyki, a także szlaki turystyczne: piętnaście pieszych (631 km), pięć rowerowych (259 km), cztery wodne (około 117,3 km), jeden konny (118,5 km) i rękodzieła ludowego (130 km – samochodowy).

Wyniki badań

Od roku 1989 w Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej jest prowadzona rejestracja ruchu turystycznego, co w parkach krajobrazowych odbywa się rzadko. Należy jednak zaznaczyć, że w roku 2011 zmieniono kryteria wyodrębniania grup turystów (segmentów rynku turystycznego). Mianowicie, zrezygnowano z wcześniejszego podejścia socjologicznego (zamieszczone w niniejszym opracowaniu) na rzecz kryteriów funkcjonalnych (wyjście na ścieżkę, warsztaty edukacyjne, szkolenia terenowe, imprezy edukacyjne, zwiedzanie muzeum) przy zachowaniu wyodrębnienia segmentu cudzoziemców.

Ogółem w latach 1989-2010 omawiany Park odwiedziło 72 989 turystów, jednak zdecydowanie najliczniejszy segment ruchu turystycznego stanowiły dzieci (71,9% – tabela 1). Z punktu widzenia procesu dydaktycznego oraz wychowania młodego pokolenia to zjawisko należy uznać za bardzo poprawne. Cudzoziemcy stanowili zaledwie 1,5% ruchu turystycznego w badanym okresie, ale nie można tego wyniku uważać za nieważny, ponieważ to właśnie ta grupa turystów stanowi o wielkości eksportu polskiego produktu turystycznego. Daje to asumpt do dalszej pracy nad promocją zagraniczną krajowych walorów turystycznych.

W latach 1989 i 1990 ruch turystyczny w Parku wynosił tylko 64 turystów. W 1991 roku, na skutek zmian infrastrukturalnych oraz wytężonej promocji walorów turystycznych Parku, nastąpiło niezwykle ożywienie przyjazdów turystycznych. Najwięcej turystów przybyło w roku 1996 i 2003, ale w pozostałych latach ich liczba nie spadła poniżej 2 745 osób (rysunek 3).

Tabela 1

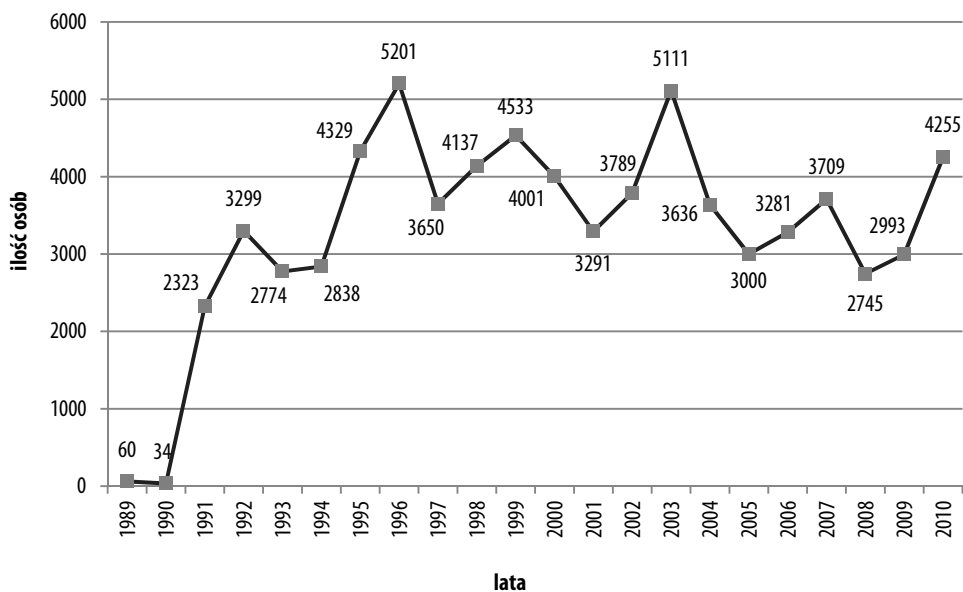
Ruch turystyczny w Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej w zależności od grup społecznych (segmentów rynku turystycznego) w latach 1989-2010

Lata badań	Segmenty rynku turystycznego [liczba osób]											
	Cudzoziemcy		Dzieci		Studenci		Nauczyciele		Turyści indywidualni		Inni dorośli	
	[n]	[%]	[n]	[%]	[n]	[%]	[n]	[%]	[n]	[%]	[n]	[%]
1989	0	0,0	30	50,0	0	0,0	30	50,0	0	0,0	0	0,0
1990	0	0,0	32	94,1	1	2,9	1	2,9	0	0,0	0	0,0
1991	3	0,1	1095	47,1	0	0,0	194	8,4	0	0,0	1031	44,4
1992	51	1,5	2689	81,5	21	0,6	284	8,6	0	0,0	254	7,7
1993	29	1,0	2490	89,8	0	0,0	68	2,5	142	5,1	45	1,6
1994	58	2,0	2386	84,1	138	4,9	110	3,9	76	2,7	70	2,5
1995	53	1,2	3401	78,6	207	4,8	126	2,9	131	3,0	411	9,5
1996	50	1,0	4307	82,8	162	3,1	267	5,1	242	4,7	173	3,3
1997	76	2,1	2690	73,7	318	8,7	136	3,7	184	5,0	246	6,7
1998	102	2,5	3235	78,2	40	1,0	164	4,0	267	6,5	329	8,0
1999	58	1,3	3749	82,7	0	0,0	178	3,9	302	6,7	246	5,4
2000	27	0,7	3328	83,2	61	1,5	386	9,6	191	4,8	8	0,2
2001	125	3,8	2618	79,6	90	2,7	99	3,0	182	5,5	177	5,4
2002	15	0,4	2892	76,3	14	0,4	175	4,6	186	4,9	507	13,4
2003	64	1,3	3930	76,9	47	0,9	206	4,0	464	9,1	400	7,8
2004	72	2,0	3044	83,7	148	4,1	76	2,1	194	5,3	102	2,8
2005	46	1,5	2017	67,2	37	1,2	97	3,2	477	15,9	326	10,9
2006	67	2,0	2126	64,8	253	7,7	81	2,5	371	11,3	383	11,7
2007	79	2,1	2164	58,3	788	21,2	154	4,2	330	8,9	194	5,2
2008	27	1,0	2002	72,9	137	5,0	117	4,3	371	13,5	91	3,3
2009	56	1,9	1374	45,9	29	1,0	60	2,0	962	32,1	512	17,1
2010	17	0,4	849	20,0	30	0,7	14	0,3	324	7,6	3021	71,0
Ogółem w 1989-2010	1075	1,5	52448	71,9	2521	3,5	3023	4,1	5396	7,4	8526	11,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej.

Rysunek 3

Liczba turystów, którzy w latach 1989-2010 odwiedzili Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej.

Poszczególne lata charakteryzowały się niewielką zmiennością ogólnej liczby odwiedzającej Park liczby turystów. Świadczy o tym niewielki współczynnik zmienności i małe w porównaniu ze średnią arytmetyczną odchylenie standardowe. Należy jednak zwrócić uwagę na małą stabilność ruchu turystycznego w poszczególnych segmentach, za wyjątkiem „dzieci”. Największe zróżnicowanie w poszczególnych latach zaobserwowano w grupie „studenci” (143,0%) i „inni dorośli” (152,9%). W przypadku ogólnej liczby turystów, liczby dzieci i cudzoziemców mamy do czynienia z równowagą relatywnie niskich i wysokich wartości. Przemawiają za tym współczynniki asymetrii bliskie zeru i mediany zbliżone do średnich arytmetycznych. W przypadku pozostałych segmentów rynku turystycznego przeważają relatywnie niskie wartości, o czym świadczy zarówno mediana niższa od średniej arytmetycznej, jak i dodatni współczynnik skośności (asymetria prawostronna) – tabela 2.

Tabela 2
Charakterystyka statystyczna ruchu turystycznego w latach 1991-2010

Zmienna	Średnia ± odchylenie standardowe	Mediana	Współczynnik zmienności [%]	Współczynnik asymetrii (skośność)
Cudzoziemcy	53,8 ± 29,7	54,5	55,2	0,5
Dzieci	2619,8 ± 914,0	2653,5	34,9	-0,2
Studenci	126,0 ± 180,2	54,0	143,0	2,9
Nauczyciele	149,6 ± 87,8	131,0	58,7	1,1
Turyści indywidualni	269,8 ± 210,4	218,0	78,0	1,9
Inni dorośli	426,3 ± 651,9	250,0	152,9	3,7
Ogólna liczba turystów	3644,8 ± 787,4	3643,0	21,6	0,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej

Tabela 3
Charakterystyka statystyczna ruchu turystycznego w latach 1991-2010

Zmienna		Cudzoziemcy	Dzieci	Studenci	Nauczyciele	Turyści indywidualni	Inni dorośli
Cudzoziemcy	r	1,000	0,321	0,339	-0,143	0,109	-0,377
	p*	-	0,168	0,144	0,547	0,648	0,102
Dzieci	r		1,000	-0,018	0,547	-0,206	-0,554
	p		-	0,940	0,013*	0,384	0,011*
Studenci	r			1,000	-0,057	0,010	-0,187
	p			-	0,810	0,966	0,430
Nauczyciele	r				1,000	-0,336	-0,357
	p				-	0,147	0,123
Turyści indywidualni	r					1,000	0,082
	p					-	0,730
Inni dorośli	r						1,000
	p						-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej

Przez obliczenia statystyczne starano się znaleźć zależność pomiędzy poszczególnymi segmentami rynku turystycznego. Praktycznie udowodniono istotną statystycznie korelację między grupą „dzieci” i „nauczycieli”, jak również „dzieci” i „innych dorosłych”. W pierwszym przypadku zależności wydaje się logiczna i wynika z faktu, że głównymi opiekunami dzieci podczas wycieczek szkolnych są nauczyciele. Druga korelacja może wynikać z tego, że Dyrekcja Parku kieruje swoją ofertę i znajduje odbiorców w proporcjonalnej liczba najmłodszych turystów i osób starszych (tabela 3).

Podsumowanie

Badanie ruchu turystycznego w parkach krajobrazowych jest trudnym zagadnieniem, należy je jednak prowadzić z uwagi na promocję turystyki edukacyjnej i rekreacyjnej na tych obszarach, kierunki inwestowania w infrastrukturę turystyczną, a także aspekty ochrony środowiska. Nadmierny słabo kontrolowany ruch turystyczny może stanowić poważne zagrożenie dla istniejącego krajobrazu oraz chronionych form krajobrazowych⁹.

Z prowadzonej analizy zgromadzonych wyników wtórnych wynika, że bardzo celowe jest uzgodnienie na poziomie krajowym metodycznego podejścia do badań ruchu turystycznego w parkach krajobrazowych, a nawet w odniesieniu do wszystkich obszarów prawnie chronionych.

W badanym Parku w 2011 roku zmieniono kryteria wyodrębniania segmentów rynku z socjologicznych na funkcjonalne, przy zachowaniu grupy cudzoziemców. Ma to pewne zalety, ale podejście socjologiczne jest także ważne, chociaż należałoby tutaj segmenty wyraźnie zdefiniować, a może nawet ograniczyć. Wymaga to szerszej dyskusji na poziomie krajowym, ponieważ standaryzacja wyników statystycznych jest niezwykle ważna w gospodarce krajowej i zagranicznej. Prawdopodobnie najbardziej odpowiednie byłoby tutaj forum konferencyjne naukowo-branżowe.

Z przedstawionych w opracowaniu wyników badań wynika, że główny nurt ruchu turystycznego w badanym parku krajobrazowym stanowią dzieci do osiemnastego roku życia. Koresponduje to z podkreślaną w literaturze potrzebą rozwijania edukacji dzieci i młodzieży przez rozwój turystyki edukacyjnej¹⁰.

Niepożądanym i zastanawiającym zagadnieniem są duże wahania w poszczególnych segmentach badanego ruchu turystycznego. Należy więc dążyć do pogłębionych badań uwzględniających także pory roku, co jest ważne zarówno z punktu widzenia edukacyjnego, jak i ekonomicznego. Niewątpliwie szczególnie wskazane byłoby ujęcie w badaniach obszaru generowania ruchu turystycznego, ponieważ dałoby to podstawę do ekonomicznie uzasadnionego zarządzania kierunkami promocji walorów turystycznych obszarów prawnie chronionych.

⁹ J. Skłodowski, op. cit.; B. Zawilińska, *Turystyka w karpaccich parkach krajobrazowych objętych siecią obszarów Natura 2000*, w: Z. Wnuk, M. Ziąja (red.), *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007.

¹⁰ E. Błaszczak, A. Dłużewska, op. cit., s. 51-61; B. Sawicki, *Rola ...*, op. cit., s. 41-51.

Literatura

- Błaszczak E., Dłużewska A., *Edukacja ekologiczna zielonych szkół na obszarach chronionych oraz jej rola w kształtowaniu postaw ekologicznych*, w: B. Sawicki, M. Harasimiuk (red.), *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, Lublin 2014
- Chmielewski T.J., *Systemy krajobrazowe. Struktura-funkcjonowanie-planowanie*, Warszawa 2013
- Chojnacka M., Wilkaniec A., *Wpływ ruchu turystycznego na przekształcenia krajobrazu obszaru chronionego na przykładzie Lednickiego Parku Krajobrazowego*, w: A. Richling (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXVII, Warszawa-Biała Podlaska 2010
- www.pkp.k.wrotapodlasia.pl
- Lamorski T., *Turystyka zrównoważona czy zrównoważony rozwój turystyki na obszarach chronionych?*, w: Z. Wnuk, M. Ziaja (red.), *Turystyka na obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007
- Pawlusiński R., *Samorząd lokalny a rozwój turystyki. Przykład gmin Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, Kraków 2005
- Podedworna H., Ruszkowski P., *Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce*, Warszawa 2008
- Rychling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Warszawa 2011
- Sawicki B., *Agroturystyka w aktywizacji obszarów wiejskich*, Lublin 2007
- Sawicki B., *Perspektywy rozwoju elementów edukacji i wychowania młodzieży licealnej w agroturystyce i sylwanoturystyce*, w: J. Sikora (red.), *Turystyka wiejska a edukacja*, Poznań 2007
- Sawicki B., *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i rekreacji w opinii mieszkańców Lubelszczyzny*, „Zeszyty Naukowe Almamer” 2014 nr 4(73)
- Skłodowski J., *Zmiany w siedliskach leśnych powodowane przez turystykę i rekreację*, w: J. Ozimek (red.), *Turystyka i rekreacja na obszarach nie zurbanizowanych*, Warszawa 2011
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880)
- Walczak M. i in. (red.), *Obszary chronione w Polsce*, Warszawa 2001
- Ważyński B., *Urządzenie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji*, Poznań 1997
- Zawilińska B., *Turystyka w karpaccich parkach krajobrazowych objętych siecią obszarów Natura 2000*, w: Z. Wnuk, M. Ziaja (red.), *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007